

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Исторически факултет

Катедра „История на България“

Мартин Веселинов Вълков

**Българското военноемминистративно управление
в Поморавието, Косово и Вардарска Македония
1915-1918 г.**

Автореферат

на дисертация за присъждане на
образователната и научна степен „доктор“

Научен ръководител:
проф. д-р Веселин Янчев

София

2015

Настоящата дисертация е посветена на един неизследван въпрос в българската историография, а именно – какъв е характерът на българското военноемминистративно управление в земите, които през 1915 г. Царство България завзема от Кралство Сърбия – Поморавието, Косово и Вардарска Македония.

Изминалият един век от избухването на европейския пожар през 1914 г. и приближаващата стогодишнина от включването на България в конфликта са най-подходящият момент за равносметка на българското участие в Голямата война. Актуалността на темата се обуславя и от факта, че българската историография съсредоточава вниманието си главно върху традиционната дипломатическа и военна история. Настоящата дисертация се стреми да надхвърли тези рамки, изхождайки от убеждението, че участието на България в Първата световна война далеч не се изчерпва със славата на победите и грешките на дипломатите. То е много повече от това и засяга редица аспекти от българския държавен, военен, политически и обществен живот, а Поморавието, Косово и Вардарска Македония в годините на войната са съществена част от него.

Въпросът за управлението на земите под българска власт през Първата световна война почти не е разработван и в това отношение в нашата историография съществува истинско бяло поле. Малкото автори, които се спират на проблема, го разглеждат съвсем бегло и то само в началния период на войната 1915 – 1916 г. Управлението и в Македония, и в Поморавието еднозначно се определя като националното освобождение и обединение, а редица чувствителни проблеми са премълчани.

В Сърбия изследванията върху историята на окупираните сръбски територии по време на Първата световна война са повече, а основният модел, по който и до днес е представяно българското управление, е като брутален окупационен режим, основан на терор и насилствена българизация. Сръбската историография има два основни недостатъка. Първият е фактът, че тази теза не е подплатена с български извори, а вторият е тенденцията българското управление да се разглежда без връзка с Балканските войни и сръбската политика в Македония в периода 1912-1913 г., което значително намалява аналитичната стойност на научната продукция. И в Сърбия акцентът е върху тезата за освободителния и обединителен характер на войните, а противоречащите факти се подминават.

Въпреки че войните и българското участие в тях заемат значимо място в македонската историография, това се отнася в много по-голяма степен за Балканските войни и Втората световна война – първите, водещи до разделянето на географската област Македония, а последната, имаща основополагащ характер за създаването на македонската нация и държавност. В това отношение Първата световна война заема много по-периферно място. Стремешът като цяло е българското управление в Македония да се представи по същия начин, по който сръбската историография разглежда това в Поморавието. Темата е още по-повърхностно засегната и по отношение на Косово.

Първата цел на настоящата дисертация е установяване естеството на българското управление в посочените региони. В рамките на така поставената цел се открояват няколко задачи. Краят на 19 и началото на 20 в. е период на кодификация на международното право и през 1899 и 1907 г. в Хага се изработват правила, които регулират поведението на въоръжените сили на една държава, контролиращи територия от друга държава. Международноправният институт на окупацията е логичната първа отправна точка за анализ на проблема. Необходимо е да се разгледа и практиката на други окупационни армии. В хода на изследванията самият термин „военноадминистративно“ се оказва прекалено тесен, за да опише обхвата на българското управление. Наред с военноадминистративното се изгражда и гражданско управление, което също трябва да бъде изследвано. Изясняването на отношенията между военните и гражданските власти представлява друг важен аспект от проблема, какъвто е и този за ограниченията на българската власт и съпротивата срещу нея. Първата главна цел на изследването може да бъде сведена до въпроса: що за окупация е българското управление в Поморавието, Косово и Вардарска Македония и дали изобщо може да бъде наречено окупация?

Насилието срещу цивилното население е другата основна тема на настоящата дисертация и разкриването на естеството на това насилие е втората главна цел на изследването. То не трябва да бъде премълчавано, а е необходимо да се признае от самото начало, което позволява да бъде анализирано по-безстрастно и детайлно. Това налага да се изследва, на първо място, характерът на въоръжения конфликт от първата половина на 20 в., който не се ограничава само в сблъсъка между армиите, а засяга целите общества на воюващите държави, заличавайки основополагащото разграничение между военна и цивилна сфера. Второ, нужно е да се разгледат формите на насилие, които представляват

широко разпространени и типични практики в годините на Първата световна война. Българската армия няма монопол върху насилието над цивилното население и много от нейните действия не могат да бъдат разбрани извън общия контекст на войната. Трето, трябва да се разграничат елементите на насилие, които са част от политика за национално и държавно изграждане, от тези, които не са. И последно, необходимо е да се разгледат начините, по които българската армия реагира на участието на цивилни в бойните действия, както и мерките, които предприема при борба с въоръжена съпротива от страна на населението.

Основните извори, използвани за настоящото изследване, са непубликувани документи, съхранявани в най-големите български архивохранилища – Централния държавен архив, Държавния военноисторически архив в гр. Велико Търново, Българския исторически архив при Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ и Научния архив на БАН. За целите на дисертацията бяха основно проучени и изданията в периода 1915-1918 г. на „Държавен вестник“, Стенографските дневници на Народното събрание и вестниците „Родина“ и „Моравски глас“, издавани в Скопие и Ниш.

Хронологическите граници на изследването са ясно очертани от военнополитическите събития – от включването на България в Световната война през октомври 1915 г. до Солунското примирие от септември 1918 г. Дисертацията е разделена по тематичен признак, като в началото се представя общият контекст, в който се развива българското управление, последван от основополагащите принципи на управление и изграждане на административните структури. След това е разгледана политиката на българските власти към цивилното население и културно-националната политика. Последната част на дисертацията е посветена на ограниченията и предизвикателствата пред българското управление – отношенията със съюзниците и съпротивата срещу българската власт.

Първата глава – „Война и окупация“ – може да бъде наречена „контекстуална глава“, тъй като тя осигурява историческия контекст, в който се развива българското управление, изключително необходим, за да се разберат неговите специфики. Разглеждат

се както по-теоретични въпроси, свързани с международното право и характера на въоръжения конфликт от първата половина на 20 в., така и различните окупационни режими и форми на насилие, прилагани от армиите.

Международноправният институт на окупацията, така както го определя Четвъртата хагска конвенция от 1907 г., досега не е бил обект на изследване в нашата историческа и историкоправна литература. Същността на окупацията се изразява в следното – заемането на територия на една държава от въоръжените сили на друга държава не води само по себе си до прехвърляне на суверенитет, което може да стане само след мирен договор. Окупацията не е равна на анексия. Тя представлява една временна военна власт, чиито основания се намират във фактическия контрол върху неприятелската територия, откъдето произтичат и нейните ограничения. Функциите, които Хагската конвенция предоставя на окупатора, са само тези на „управител и плодopolзвател“. Институтът на окупацията е европейски интелектуален продукт на 19 в. и отразява тогавашните действителност и светоглед: правителства, взаимно признаващи своя суверенитет и споделящи базисен набор от ценности; минимална държавна намеса в стопанската област и личния живот на гражданите; стриктно разделение между военна и цивилна сфера; кратки войни, ограничени в целите и мащабите си, които са последвани от мирно споразумение, основано на някакъв вид преговори. Войните от първата половина на 20 в. са коренно различни по своя характер.

В това отношение концепция за „тоталната война“ е от голямо значение, за да се разбере естеството на въоръжения конфликт от разглеждания период, който не се ограничава само до двубой между въоръжените сили, а има масов характер и пронизва цялата обществена тъкан. В буквалния смисъл на понятието „тотална война“ е невъзможна и такава никога не е имало. „Тоталната война“ трябва да се разглежда като идеален тип по модела на Макс Вебер. Тя е интелектуална конструкция, която не отразява никаква конкретна историческа реалност, но служи като познавателен инструмент за обяснение на обществени явления. Нейната най-важна характеристика е заличаването на разграничението между военна и цивилна сфера, старателно изграждано от международното право на 19 в. Разгледана по този начин, концепцията позволява да се определят основни елементи на „тоталната война“, да се изследват конкретни исторически случаи и да се правят сравнения между тях.

Военновременните режими, установени от всички участници в Балканските войни, не могат да бъдат определени просто като окупационни в стриктния международноправен смисъл на термина. Те значително надхвърлят ограниченията, които Хагската конвенция поставя пред окупатора да действа само като „управител и плодopolзвател“. Макар и в различна степен, всяка една от балканските християнски държави предприема действия, които трансформират заварените управленски структури в териториите на Османската империя, окупирани от армиите им, с цел тяхната скорошна анексия. Победоносните балкански държави виждат окупацията само като преходен етап преди пълната анексия.

Териториите, окупирани от българските войски, са организирани в две военни губернаторства, които трябва да изградят смесено военно-гражданско управление, но под върховенството и контрола на военните. Същевременно правителството дава сериозна заявка за пряко участие в управлението на окупираните земи, като назначаването на гражданските чиновници става непосредствено от министерствата. Администрацията се устройва по български модел и действа по българските закони, а местните самоуправителни тела не са запазени. Българското управление в Македония и Тракия през Балканските войни също надхвърля ограниченията на едно окупационно управление.

През Първата световна война главните окупатори са държавите от Централните сили и Русия. Характерът на окупацията е зависим от ред фактори, всеки един режим притежава свои особености, търпи множество различни влияния, има своя динамика, променлива във времето, и е трудно да се изгради общ модел. Все пак, при всички условия, могат да бъдат изведени някои по-обща характеристики на окупацията през Първата световна война. Всички армии започват войната без предварителни планове за окупационно управление, тъй като се смята, че тя ще е кратка и решителна. Липсват и ясни териториални цели. Окупацията е резултат от войната, без в мнозинството от случаите да е цел сама по себе си, а идва вследствие на бойните действия. След като армиите вече са окупирали дадена територия, те се изправят пред дилемата как да я управляват. Най-общо те имат два непосредствени приоритета: първо, осигуряване на реда в тези земи и организиране по максимално ефективен начин тила на сражаващите се на фронта войски и второ, икономическата експлоатация на тези райони за нуждите на армията и „домашния фронт“. Едва на трето място стоят плановете за преобразуване на местните политически и административни структури с оглед на бъдещето.

Формите на насилие срещу цивилното население през Балканските войни и Първата световна война също са различни. Балканските войни са съпътствани от масови убийства, опожаряване на села, принудителна асимилация и огромни бежански вълни. Най-големите изблици на насилие са през периода на активните бойни действия през октомври-ноември 1912 г. и юни-юли 1913 г. През първата война мюсюлманското население в Македония е подложено на кланета, грабежи и опожаряване на домовете му. В завладените македонски земи сръбските и гръцките власти започват кампания, насочена към унищожаването на българската материална и духовна култура и насилствена асимилация на местното население. Цялото културно дело на Екзархията в Македония е разрушено до основи, българските църкви и училища са затворени, свещениците и учителите прогонени и заменени съответно със сръбски и гръцки.

По отношение поведението на българските войски, от данните с които разполагаме, не личи то да е движено от някакъв цялостен план, целящ да трансформира етническата картина в региона. Най-големите насилия са дело на самото население и чети, както местни, така и изпратените от България, които действат извън всякакъв оперативен контрол и често в местности, които не са ефективно окупирани от българските войски. След приключването на активните бойни действия, когато започват да се установяват някакви по-трайни военноадминистративни структури, се вземат мерки, за да прекратят престъпленията. Заключение на Карнегивата комисия, която анкетира поведението на балканските армии, е, че българските власти са положили искрени усилия, за да се спрат насилията и беззаконието, и, макар и със закъснение, те са дали резултат. Присъдите обаче са много малко, като причините могат да се търсят в остарялата и неадекватна организация на военното правосъдие с недостатъчен брой военнополови съдилища и много усложнена и тромава процедура.

През Първата световна война насилието срещу цивилното население е много по-организирано и извършвано от редовните армии по заповед на армейските ръководства. Опасенията от съпротива от страна на цивилното население са причина за вълна от масови убийства, извършени от германската и австро-унгарската армии по време на нашествията им съответно в Белгия и Сърбия през 1914 г. Убийствата са придружени с вземането на заложници, използването на цивилни като живи щитове, палежи, интернирания и депортации. Интернирането на цивилни в периода 1914-1918 г. е широко разпространена

практика, като обикновено първо е насочена към мъжете в призивна възраст, които са чужди поданици, но бързо се разширява, за да обхване и много други категории, особено в окупираните области. То е свързано с едно друго явление, което става символ на насилието през 20 в. и дължи появата си в Европа на Първата световна война – концентрационният лагер. Колониалната практика, при която населението е изолирано и „концентрирано“ на едно място, става достояние на европейските военните кръгове и се превръща в реалност в годините на войната. Принудителен труд в окупираните земи се използва от самото начало и в най-разнообразни форми за нуждите на армиите и военното стопанство. Масовата война с тенденции към „тоталност“ налага също така и ред други рестриктивни мерки като ограничения на движението, пресата, кореспонденцията, строг контрол и надзор върху населението, намеса на държавата в стопанския живот. Войната извежда на преден план широк спектър от насилствени практики, въведени като временни, и в повечето случаи непреследващи някакви по-далечни политически цели, но които оказват огромно влияние върху последвалото развитие на европейските държави.

Втората глава разглежда изграждането и развитието на структурите на българската власт в новоокупираните земи и е разположена на две равнища. Първо са изследвани принципните положения за управление, или по-точно липсата на такива, а след това изграждането на военните и гражданските структури на местно равнище.

Основната цел, която България преследва, включвайки се на страната на Централните сили в европейския конфликт през 1915 г., е същата, както в наскоро завършилите две Балкански войни – постигане на българското национално обединение. Тайната спогодба с Германия от 24 август 1915 г. гарантира на България придобиването и анексията на Вардарска Македония и сръбските земи до р. Морава. Крайните цели са ясни, но България няма изработен план за военновременен управление на териториите, които предстои да бъдат окупирани и въпросът от самото начало се превръща в повод за сериозни разногласия между правителството на Васил Радославов, от една страна, и Главното командване, от друга.

Главнокомандващият на действащата армия ген. Никола Жеков има своите основания да разглежда тези територии като тил на армията във време на война, което налага един централизиран режим, обединяващ военно и гражданско управление, но под цялостното ръководство и контрол на военните органи. За тази цел Главната квартира желае да съсредоточи в свои ръце управлението на новоокупираните земи до края на войната и демобилизацията на армията. Трябва да се учредят две военни губернаторства – Моравско и Македонско, като първото обхваща територията на Сърбия до 1912 г., окупирана от българските войски, а второто – македонските земи. Военните губернаторства са типични окупационни учреждения, широко разпространени в редица армии по това време, съответстват на българския опит от Балканските войни и военното ръководство ги разглежда като най-подходящата форма за управление на окупираните територии. Министър-председателят категорично се противопоставя на тези искания на основание, че Конституцията не предвижда подобен институт, а Македония е изконна българска земя, в която не може да се назначават губернатори. Първият етап от конфликта, с решителната намеса на монарха, е решен в полза на Главната квартира. На 17 ноември 1915 г. се създават Моравската и Македонската военноинспекционни области, които са такива само на думи, тъй като се управляват според Положението за управлението на Македонското военно губернаторство от времето на Балканските войни.

След като не успява да се противопостави на учредяването на фактически военни губернаторства в Македония и Моравско, пък макар и под името военноинспекционни области, правителството търси друг начин, за да се наложи над Главната квартира и да поеме в свои ръце управлението на новоокупираните земи. Решението, което е намерено, е прокарано в самия край на 1915 г. чрез Закона за 6/12 от кредитите по бюджета. Чл. 6 от Закона постановява, че в окупираните земи имат сила и действие българските закони, а при необходимост да се въведат особени наредби, то това се прави от Министерския съвет, който се задължава да ги внесе за одобрение в най-близката сесия на Народното събрание. Законът създава съвсем ново положение по отношение на управлението на тези земи и води до липса на яснота относно техния статут, което неминуемо поражда спорове за компетенции между военните и гражданските органи.

Опит за урегулиране на отношенията между най-висшите военни и граждански власти е направен през март 1917 г. с Правилника за Главното командване на българската

армия. Правилникът въвежда едно ново понятие – операционна зона, която включва в себе си окупираните земи и постановява, че в нея административното управление се подчинява във всяко отношение на главнокомандващия на действащата армия. Същевременно обаче положението за въвеждането на българските закони не е отменено за операционната зона и те продължават да важат. Правилникът за Главното командване почти нищо не решава, още повече, че той е създаден отново без да се вземе мнението на главнокомандващия ген. Жеков, който отказва да се съобразява с него. Последен опит за разрешаване на конфликта е направен през пролетта на 1918 г. В Главната квартира е изработена Временна наредба за управлението на заетите от българските войски земи, която се стреми да съчетае различните виждания на правителството и Главното командване, но остава неприета до края на войната.

Учредените през ноември 1915 г. Морavsка и Македонска военноинспекционни области са замислени да изпълняват функцията на типични военни окупационни учреждения. Това ясно личи от правомощията, предоставени на техните началници, както и от самите устройствени документи. Военноинспекционните области намират основанията за своето съществуване в две основни направления – първо, за поддържане на реда и безопасността в завладените земи и второ, за обединяване дейността на военните и граждански власти. Тяхната структура, функции и персонал значително се разширяват за трите години на съществуването им, което е обусловено от всеобхватния характер на войната и нейната продължителност. Първоначално снабдени с един съвсем минимален щат, военноинспекционните области постепенно получават разгърната организация, обхващаща управлението, продоволствието, санитарното дело, а също така стопанството и културата.

Окупационната служба в Морavsката и Македонската военноинспекционни области, макар и с еднакви цели и предназначение, се развива по различен начин, обусловен от различните условия. Първоначално истинска окупационна система се създава само в Поморавието, като част от войските, участвали в кампанията срещу Сърбия, остават за окупационни войски, а територията е разделена на два бригадни окупационни района. С изтеглянето на най-боеспособните съединения от областта през лятото на 1916 г. двата бригадни района са сведени до два полкови района, а войските са крайно недостатъчни за поддържането на реда. Едва от пролетта на 1917 г. започва да се

изгражда нова и по-ефективна организация. В Македония наличието на огромни армии в южната част на областта и многобройно българско население сякаш не налагат създаването на стройна окупационна организация. Такава се създава на по-късен етап, постепенно и на части, като обхваща северните, западните и част от централните райони на областта.

Освен присъствието на окупационни войски, военните закони на окупатора, изцяло или отчасти, са първият и основен елемент на всеки окупационен режим. Отрицателният опит от Балканските войни налага в периода 1913-1915 г. цялостна реорганизация на системата на военното съдоустройство и съдопроизводството, която подобрява организацията на военнополовите съдилища, опростява тромавата процедура и създава правила, които намаляват възможността да се избегне наказателно преследване. В новоокупираните земи се създават местни военнополови съдилища, на които са подсъдни местните жители за всички престъпления и нарушения и всички военнослужещи, на които частите и учрежденията се намират в съответния съдебен район. Създадени са три такива съдилища – Моравски със седалище в Ниш, Вардарски – в Скопие и Преспански – в Прилеп. Съставът на военнополовите съдилища е от офицери, а при всеки съд има и военнополови прокурори, военни следователи и постоянни защитници, всички предимно с юридическо образование. Военното правосъдие през Първата световна война е много по-добре устроено от периода на Балканските войни.

Заедно с въвеждането на военно управление в окупираните земи започват да се изграждат и структурите на гражданското управление. Гражданската администрация се изгражда по подобие на тази в Стара България, откъдето идва и ръководният кадър и тя е подчинена пряко на Министерския съвет и съответните министерства в София. Местната власт е в ръцете на тричленни комисии, които се назначават от органите на изпълнителната власт. В Поморавието всички окръжни управители и околийски началници са от Стара България, но е невъзможно да се процедира по този начин по отношение на тричленните комисии в градовете, а особено в селата. Председателите на общински тричленни комисии във всички градове се изпращат от Царството, като познаващи българското законодателство, а останалите членове са местни жители, най-често и двамата. В Македония местните жители и македонската емиграция в България вземат активно участие в управлението. Още в края на 1915 г. започват да се изграждат

митници по новата граница, като по този начин новозавладените земи са включени в митническите предели на Царство България и образуват единна митническа област, без вътрешна граница и с еднакви мита и тарифи. През 1917 г. се въвеждат и български граждански съдилища.

Неопределеният статут на новоокупираниите земи и въвеждането на гражданска администрация, подчинена пряко на Министерския съвет, поражда множество спорове между военните и гражданските власти. Конфликтите в новоокупираниите области са пряко следствие от конфликта между правителството и Главното командване и тяхната неспособност да изработят общи принципи за управление на тези земи. Неразбирателството на най-високо равнище поражда двувластие на място.

Управлението, което България установява в Поморавието, Косово и Вардарска Македония, не може да бъде определено просто като окупационно. В международноправен план то се намира между окупацията и анексията, но е много по-близо до второто. Текстът на чл. 6 от Закона за кредитите по бюджета от 30 декември 1915 г. може да се тълкува и като един вид неформално обявяване на анексия – и в окупираниите територии, и в Царство България действа един и същ правен режим. Същността на въпроса обаче е много далеч от международноправния спор, дали България има право да въвежда своята конституция и закони в окупираниите земи и дали това съставлява анексия. Когато военните власти се противопоставят на гражданските и заявяват, че тези земи не са анексирани, това, естествено, не поставя под съмнение крайната цел, която е именно анексия и е обща и за правителството, и за Главната квартира. Спорен е точният момент и обхват на анексията за през време на войната. Същността на българското управление трябва да се търси в общия стремеж към трайно присъединяване на тези земи към Царството, от една страна, и в неуредените взаимоотношения между правителството и Главната квартира, от друга. Националното обединение като крайна цел и войната като средство за неговото постигане са главните фактори, които оказват влияние върху характера на военновременното управление, установено в териториите под контрола на българските войски. Цел и средство, дългосрочни планове и краткосрочни нужди невинаги съвпадат, дори напротив – често са в противоречие едни с други.

Третата глава разглежда българската политика към местното население, която също се определя от тези два основни фактора – положението на война и националното обединение, като приема различни форми.

От ноември 1915 г. до февруари-март 1916 г., по нареждане на главнокомандващия на действащата армия ген. Никола Жеков, българските войски извършват множество убийства над „шпиони“, „съмнителни лица“ и „вредни елементи“, а сръбската интелигенция е колективно разглеждана като опасна и е целенасочен обект на репресии.

Логиката на войната налага поредица от репресивни мерки, възприемани като изключителни по характер и краткосрочни по време. Масовият характер на въоръжения конфликт с тенденции към „тоталност“ води до огромен брой цивилни, интернирани в пределите на Стара България. Интернирането се практикува широко до края на българското управление в новоокупираните земи на индивидуална и колективна основа. Освен превантивна административна мярка за гарантиране на реда и безопасността, то се превръща и в наказателна мярка за най-различни провинения. Към момента на Солунското примирие броят на интернираните сърби в Стара България достига 34 973 души, а умрелите в периода на интернирането са 5449 души.

Пристъпва се и към въвеждането на военна и трудова повинност. Мобилизирането на мъжкото население в редовете на българската армия е съчетание между изискванията на съвременната война от масови армии и мобилизация на човешките ресурси до степен на „тоталност“, от една страна, и третирането на новоокупираните земи като част от Царство България, от друга. Принудителният труд е движен от подобни мотиви и от разбирането, че и тези земи трябва да допринесат за победата и се диктува изключително от конкретните нужди на момента и недостига на работна ръка. През пролетта на 1917 г. в Македонската военноинспекционна област се прави опит за създаване на цялостна система за трудова повинност на населението, като работата е обявена за задължителна за всички. През лятото на 1918 г. Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост въвежда задължителна трудова повинност и за територията на Стара България, като по този начин в самия край на войната България се насочва към „тотална“ трудова мобилизация.

Войната налага и редица други ограничителни и принудителни мерки, пряко засягащи местното население. Наложен е стриктен контрол върху движението, което става само с открити листове, удостоверения за самоличност и благонадеждност. Органите на военната цензура следят цялата кореспонденция, а последната става с незапечатани пликосе. През лятото на 1917 г. в Моравско се въвежда и задължителна лична карта като форма на контрол над населението. Реквизиция е въведена от самото начало, а нарастващите трудности по прехраната налагат от 1917 г. да се пристъпи към въвеждането на дажби. Определя се един жизнен минимум от храни, необходими за всеки човек, а всичко останало, се обявява за излишък и се изземва по реквизиционен начин със съдействието на войскови команди. Масовото интерниране, принудителният труд, военният контрол, ограниченията върху движението и изземането на храни са широко разпространени военни практики през Първата световна война и нямат идеологическа мотивировка, без това да ги прави по-малко сурови.

Политиката на национален градеж в новоокупираниите земи има своя логика и приема друга форма. Това е дългосрочна политика в културната област, провеждана чрез институциите на училището и църквата. Мащабните завоевания от есента на 1915 г. надхвърлят териториалния обхват на националното обединение, а в окупираниите области броят на българите е по-малко от една четвърт от общия брой на населението. Населението в Поморавието е с ясно изразено сръбско национално самосъзнание, а мнозинството от жителите на Косово са албанци. Много албанци живеят и в Западна Македония, а освен това на цялата територия на областта има значителен брой мюсюлманско население. Въпреки това България смята тези територии не просто за окупирани, а за присъединени български земи, включително и в национално отношение – гледище споделяно и от военните, и от гражданските власти.

Сръбският език е забранен, а сръбската материална и духовна култура – подложена на унищожение. Православното славянско население е еднозначно обявено за българско, задължено да говори български език, а всички фамилни имена получават наставката „ов“. В Македония се възстановяват съществувалиите до Балканските войни културни и образователни институции, а в Поморавието и Косово също се откриват български църкви, училища, читалища и библиотеки.

Принципно еднаквият подход се развива в съвсем различни условия в Македония и Моравско. В Македония има многобройно българско население и дълголетни културни традиции, съществували само допреди няколко години, а сръбското влияние никога не е било особено силно. Национално-културната политика в областта се влияе от смесения характер на населението и е насочена към християните, а мюсюлманите са изключени. Тя може да бъде определена като довършване на процеса на национално изграждане и стремеж към по-голяма хомогенизация и унификация на населението, като културата на българското мнозинство се разпростре над малцинствените християнски общности, включително чрез административни мерки. Същевременно, появилите се планове да се използва войната и свързаните с нея принудителни преселвания за постоянно изселване на определени малцинствени групи са отхвърлени, като провеждането на демографска политика е оставено за след евентуалната победа.

В Поморавието, като се има предвид ясно изграденото сръбско национално самосъзнание на местното население, българската политика приема характера на принудителна асимилация. В Моравско България върши точно това, за което обвинява Сърбия в Македония, и изводът, който се налага, е, че политиката и методите, прилагани от двете държави, много си приличат.

Освен църквата и училището, един друг важен елемент от културно-националната политика на България в Поморавието са двете „културно-просветни“ дружества, които възникват през 1917 г. – Поморавският народно-просветен комитет и Културно-просветната дружба „Морава“. Те изразят убеждението, битуващо сред част от българската интелигенция, че само дейността на държавните институции не е достатъчна за постигане на националните цели в областта, а е нужна и обществена инициатива, която да ги подпомага. Тяхната поява иде не да замести държавната дейност, а да я подкрепя и допълва.

Културно-националната политика, която провежда България в новоокупираните земи, е пряко следствие от идеала за национално обединение. Това е дългосрочна политика, чиито цели не могат да бъдат постигнати за времето на войната, но целта е набелязана и основите – положени. По подобие и на другите държавни органи, образователните институции подготвят новите земи за окончателното им интегриране в Царство България.

Четвъртата глава разглежда връзката между българското управление в новоокупираните земи и отношенията със съюзниците, опитвайки се да отговори на въпроса, доколко последните представляват някакви ограничения върху българската власт.

Официалното присъединяване на България на страната на Централните сили става на 24 август 1915 г., като в договорно отношение то е оформено в четири отделни споразумения между България и останалите участници в коалицията: българо-германски съюзен договор и тайна спогодба, германо-австро-унгарско-българска военна конвенция и българо-турска конвенция за ректификация на границата. Тайната спогодба с Германия, която гарантира придобиването на Вардарска Македония и земите до р. Морава, не уточнява, дали тази клауза влиза в сила веднага или остава за след сключването на мира. Военната конвенция не споменава нищо за начина, по който ще се устрои военновременното управление на окупираните територии.

Германците не формират собствена окупационна зона, нямат и самостоятелна етапна зона, така както устройват на други места – като област намираща се между операционната зона и генералгубернаторство или собствена територия. Тиловите участъци на армиите, намиращи се на Македонския фронт, не са отделени териториално от военноинспекционните области, те се намират в тях и до самия фронт се установява българско военноадминистративно и гражданско управление. Това, което условно може да бъде наречено германска етапна зона, се състои от етапната зона на 11-а германска армия и различни етапни комендантства, пунктове и служби, разположени главно по комуникационните линии в долините на Морава и Вардар.

От самото начало германците настояват да поемат експлоатацията на железниците и някои от най-важните мини в новоокупираните земи. България неохотно отстъпва, тъй като се намира във фактическа невъзможност да организира тяхната ефикасна експлоатация. Малките и слаборазвити балкански държави не са в състояние да водят съвременна индустриална война без помощта на големите си коалиционни партньори, а в Четворния съюз такава сила е Германия. Експлоатацията на природните богатства и

железниците е предоставена на германските военни власти, но само за времето на войната и без това да съставлява прецедент за мира. Опитите да се затвърди фактическото положение и за след мира са твърдо отхвърляни от българска страна и до края на войната германците не успяват да принудят България да поеме договорни задължения в това отношение.

В повод за сериозни недоразумения се превръща прехраната на германските войски на Македонския фронт, като въпросът включва също и разногласия относно правото на покупки, спазването на нормирани цени, разменната търговия, износа и митническият контрол. На германците е забранено да извършват реквизиция, а покупките, които правят, могат да стават само с разрешението на българските военни власти. В замяна на отказа си от своя зона, групата армии „Макензен“ трябва да бъде снабдявана с хранителни припаси от българска страна. Германците обаче се оплакват, че много често българската страна не успява да спазва поетите задължения, а българите, че германците не зачитат българските закони. Износът от новите земи съставлява най-сериозният проблем в двустранните стопански отношения, тъй като българските власти трябва да упражняват митнически контрол върху железопътни линии, които те не контролират. Резултатът е сериозни разногласия и влошаване на двустранните отношения.

Наличието на германски войски в Моравско и Македония оказва влияние върху българското управление, но то се отнася само до стратегически и стопански въпроси. Германските органи нямат никакви правомощия по управлението на окупираните територии.

Конфликтите с Австро-Унгария засягат основно границата в Косово. В хода на бойните действия българските войски излизат извън установената по договора линия и завземат Призренско и Прищинско, които отказват да отстъпят. Въпросът за изместване границата на запад има два аспекта – военен и политически, които невинаги напълно съвпадат. Политическият засяга промяна на границата, определена в тайната спогодба, а на чисто военно равнище е необходимо да се определят операционните и тиловите зони между отделните армии в условията на коалиционна война под обединеното командване на германския фелдмаршал Аугуст фон Макензен. В началото на 1916 г. се стига до серия от инциденти, които значително изострят обстановката. Разгаря се много сериозен конфликт, който с германско посредничество е частично разрешен през пролетта на 1916

г., като до края на войната Призрен и Прищина са включени в българската зона. Съглашението влиза в сила от 1 април 1916 г., има чисто военен характер и важи само за времето на войната.

И след 1 април 1916 г. на няколко пъти възникват недоразумения в различни участъци на границата, но нищо съизмеримо по мащаб с дотогавашните конфликти. Това са дребни инциденти от технически характер, които макар и да предизвикват преписки между щабовете, в повечето случаи са разрешавани в дух на взаимни отстъпки и разбирателство. Същевременно българските и австро-унгарските власти са в състояние успешно си сътрудничат по въпроси от взаимен интерес, касаещи Поморавието, Косово и Македония, като постепенно регулират и въпросите относно контрола и службата по границата. За времето на войната конфликтът е разрешен, но двете страни не са се отказали от териториалните си амбиции, като окончателното разрешение на споровете е отложено за след евентуалната победа. България не смята установената временна граница нито за окончателна, нито за задоволителна и настоява за западния бряг на р. Морава и гранични корекции в Призренско и Дебърско.

Загубата във войната прави всички планове, както български, така и австро-унгарски илюзорни. Въпреки сериозните разногласия и взаимно напрежение, българските териториални конфликти с Австро-Унгария никога не достигат онази степен на конфронтация, както тези със съюзниците през Балканските войни.

Отношенията с Османската империя са от друго естество и касаят най-вече местното мюсюлманско население в новоокупираните територии. Българските власти се опасяват, че империята провежда политическа агитация сред мюсюлманите под девиза на автономията, като с това преследва свои скрити цели. Мюсюлманското население се превръща в своеобразен залог и инструмент, чрез който Османската империя се стреми да упражнява натиск и влияние върху българската страна, да повдига, макар и прикрито, въпроса за статута на тези земи и евентуално да се търсят териториални компенсации в други посоки.

Последната глава разглежда съпротивата срещу българското управление. Въоръжената съпротива от страна на цивилното население е едно от най-големите опасения на всички окупационни армии, а международното право не предоставя гаранции за защита на цивилното население в случай на въоръжено въстание, като всичко е установено на усмотрението на отделната държава. Първата и най-непосредствена задача на всяко едно окупационно управление е да гарантира реда и спокойствието в тила на сражаващите се войски. Опасенията от размирици и съпротива и желанието за налагане на строг военен ред са най-важният мотив за предприетите от българската армия репресивни мерки в края на 1915 – началото на 1916 г.

Българските военноадминистративни власти обаче никога не успяват да установят пълен контрол върху населението в окупираните територии. Неуспехът е най-значим в няколко направления, които се изплъзват от контрола на окупационните органи: обезоръжаване на населението, дезертъори от сръбската армия, които се крият от властите, за да избегнат интерниране, бегълци – военнопленници и интернирани, разбойници. Те не се равняват на истинско съпротивително движение, но съдържат потенциал за такова и свидетелстват за ограниченията при упражняването на властта.

Държавните и най-вече военните органи са принудени да намерят отговор на тези предизвикателства и там където рутинните практики и вече използваните средства се окажат недостатъчни, да потърсят нови. Широкият набор от различни мерки включва наказания не само срещу отделни лица, но и срещу техните семейства, собственост, колективни наказания за селата, включително и изгаряне. Както и останалите мероприятия по поддържане на реда и безопасността в новоокупираните земи и тези срещу разбойниците, избягалите военнопленници и за обезоръжаване на населението не се осланят на законите и практиката, съществуващи в Царството, а възникват като временни и изключителни мерки, важащи за времето на войната и за окупираните територии.

До истинско въстание се стига през февруари 1917 г. в южните предели на Поморавието. То е известно като Топличко въстание – по името на областта Топлица, разположена в долината на едноименната река с център гр. Прокупле, което название е възприето и от сръбската историография. Териториалният обхват на въстанието е по-широк, простиращ се едновременно и в българската, и в австро-унгарската окупационна област, като обхваща също и Ябланичкия край, планините Копанник и Ястребац.

През август 1916 г. Румъния се включва във войната на страната на Съглашението и за да я подкрепят, съглашенските войски на Македонския фронт предприемат голяма офанзива през септември 1916 г., която обаче, въпреки частичните успехи със завземането връх Каймакчалан и на Битоля през ноември, не успява да пробие фронта. Във връзка с тези събития възниква и идеята да се организират четнически действия в тила на българската армия. Със самолет е изпратен специален пратеник, за да организира малки чети, които да предприемат нападения над железниците, пътищата и съобщенията в българския тил, след като съглашенските войски пробият фронта и напреднат на север. Мисията не включва нито въстание, нито масово организиране на населението, а е само е една диверсионна акция, стояща в най-тесна връзка с планираната офанзива и очаквания пробив на фронта.

Румънската намеса във войната предизвиква големи надежди и сред самото население в Поморавието, като на мнозина им се струва, че краят на австро-унгарско-българската окупация е близък, а от лятото на 1916 г. съществуват и чети, макар и малки и неорганизирани. Изпращането на емисар на сръбското Главно командване катализира тези процеси, четите нарастват, а заедно с това и желанието за борба на местното население. Началникът на Моравската военноинспекционна област значително подценява ситуацията. Въпреки че в продължение на няколко месеца се получават по различни канали множество сведения за наличието на четническо движение, той системно ги пренебрегва или омаловажава.

Непосредствен повод за въстанието е мобилизирането на местните младежи в българската армия за трудова служба, започнало в началото на февруари 1917 г. Сред населението избухва всеобща паника, че българското командване планира да ги изпрати на фронта да се бият срещу своите съотечественици. Пристигането на българските наборни комисии на място предизвиква масово бягство на подлежащите на служба в горите и присъединяване към четите.

Извън желанието да се избегне мобилизацията, въстанието няма конкретна цел и се изплъзва от контрола на водачите. Престрелките с малки български части и патрули рязко се учестяват, а към 24 февруари 1917 г. отделните четнически отряди влизат в несъгласувани битки с окупационните войски. Въоръженото население започва да предприема самостоятелни акции отделно от четите, като ги увлича в борбата, а най-

големите успехи са овладяването на околийските центрове Прокупле и Куршумли. При условие че очакваният пробив на фронта така и не идва, въстанието е лишено от всякаква перспектива и е обречено.

Потушаването на бунта е поверено на полк. Александър Протогеров – по това време командир на Планинската дивизия и заместник-началник на Македонската военноинспекционна област. В негово разпореждане са дадени значителни военни сили, включително и привлечени от фронта, а от запад действат и австро-унгарски части. Настъплението започва на 8 март 1917 г., на 13 март е завзето Прокупле, а на 17 март австро-унгарците влизат в Куршумли. Заключителният етап на операцията е между 22 и 25 март, след която дата тя се смята като цяло за приключена. Въстанието целенасочено е потушено с голяма жестокост по изричните заповеди на полк. Протогеров и като част от цялостна стратегия.

Потушаването на въстанието не означава край на въоръжената съпротива. Нито един от водачите не е заловен, в южните предели на областта продължават да действат многобройни чети, а в средата на май 1917 г. един отряд успява да извърши дръзка акция на територията на Стара България, опожарявайки Босилеград.

От началото на юни 1917 г. новото ръководство на Моравската военноинспекционна област в лицето на началник-щаба полк. Петър Дървингов и временният началник на областта полк. Стефан Тасев повежда систематична борба с четничеството. Областта е разделена на три бригадни окупационни района, всеки от които се дели на полкови, а те на свой ред на дружинни окупационни райони. Организира се и широка разузнавателна мрежа, като във всеки щаб на дружина се създава по едно разузнавателно бюро и се обръща специално внимание на създаването на контрачети, в които са привлечени бивши македонски войводи и четници. Разузнаването и контрачетите са най-важните елементи на изграждащата се система за борба с четничеството. Разследването, съденето и наказването на участниците в съпротивителното движение е възложено на окупационните военноадминистративни органи, като става по специални правила и процедура, които целенасочено заобикалят постановленията на Военносъдебния и Военнонаказателния закон и изключват от правораздаването органите на военносъдебната власт.

Септември и октомври 1917 г. са преломните месеци, в които съпротивителното движение понася много силни удари. Преследването е насочено както към самите четници, така и срещу техните ятаци, като българските окупационни власти действат чрез репресии, от една страна, и стимулиране на доброволното предаване, от друга. Тактиката е изключително успешна, тъй като четниците губят подкрепата, с която са се ползвали сред голямата част от населението и стимулира деморализацията и разложителните процеси в техните собствени редове. Заловени са много четници и ятаци, много други доброволно се предават на властите, а трети влизат в състава на контрачетите и така оказват значителна помощ за залавянето на отказващите да се предадат. Есента на 1917 г. е краят на четничеството като значим фактор. То е сведено до съвсем незначителни размери и не е в състояние да застрашава устоите на българската власт в Поморавието.

В заключението са обобщени и систематизирани основните изводи, направени в хода на изложението, и са посочени приносите на настоящата дисертация.

Главните приноси могат да бъдат изведени в няколко направления. Дисертационният труд представлява първото цялостно изследване върху българското управление в Поморавието, Косово и Вардарска Македония в годините на Първата световна война – въпрос, който досега е бил пренебрегван и съвсем повърхностно разглеждан. Дисертацията е изградена главно върху оригинален архивен материал, почерпен от четири български централни държавни архивохранилища, който до настоящия момент не е бил въвеждан в научно обращение. По този начин настоящото изследване запълва едно бяло поле в родната историография.

Българското управление е разположено на фона на съществуващото международно право и други окупационни управления през Балканските войни и Първата световна война, като се дава отговор на въпроса какво представлява то в международноправен план и какви са неговите специфики спрямо останалите окупационни режими. Разглеждането на проблема в международноправен аспект и в сравнителен план позволява една по-нюансирана третировка на темата, надмогваща едностранчиви и ценностно натоварени

интерпретации, характеризиращи българското управление само като „освобождение“ или пък „потисничество“.

Основните принципи на управление на новоокупираните земи, както и изграждането на военноадминистративните и гражданските структури на място, са анализирани в контекста на отношенията между военните и гражданските власти. Характерът на българското управление не може да бъде разбран, без да се има предвид структурата на властта на най-висше равнище и механизмът на вземане на решения. Крайната политика е резултат най-вече от отношенията между правителството и Главната квартира, което може да обясни и нейния вътрешно противоречив характер. Управлението на новоокупираните земи е един от редицата спорни въпроси между правителството и Главната квартира и неговото изясняване спомага за анализа на сложните отношения между най-висшите военни и граждански власти, които в някои случаи са имали съдбоносни последици за България.

За пръв път в българската историография открито се засяга такава чувствителна тема като насилие над цивилното население, извършвано от българските войски, и се анализират формите на това насилие, като приносят на настоящата дисертация може да бъде открит в две направления. Първо, тя допринася за изучаването на национализма и облика, който той приема във военни условия, и второ, насилието е разгледано през призмата на „тоталната война“ – концепция, която би могла да бъде полезна и при изследване характеристиките на режимите от нов тип, появили се след края на Първата световна война. Това е една съвсем неизвестна сфера от нашата история, която заслужава бъдещи проучвания.

На последно място, разполагайки българското управление в Поморавието, Косово и Вардарска Македония в по-широкия европейски контекст, дисертацията дава своя принос не само към българската историография, но и към все по-нарастващата литература, посветена на различните окупационни режими през Първата световна война. Дълго пренебрегвана тема от историците, окупацията е значимо явление в периода 1914-1918 г. и нейното изследване допринася за по-задълбоченото разбиране на Голямата война, завинаги променила хода на европейската история и положила началото на модерната епоха.

Публикации по темата на дисертацията:

1. Война, окупация и международно право в края на 19 и началото на 20 в. – Анамнеза, 2015, № 10/1 (под печат).

2. Споразумения и недоразумения между България и Австро-Унгария в Косово, Моравско и Македония през 1915-1918 г. – Минало, 2015, № 2 (под печат).